

УДК 433.930.85.008

Салата О.О.,
завідувач кафедри історії України, доктор
історичних наук, професор,
Історико-філософський факультет
Київського університету
імені Бориса Грінченка

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД У ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ: ВІД НАУКОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ДО ШКІЛЬНОЇ АУДИТОРІЇ

Автор розкриває проблему використання українськими вченими – істориками та педагогами цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії, до вивчення історичного процесу, викладання його у вищих навчальних закладах та загальноосвітній школі; виявляє закономірності цивілізаційного розвитку та обґрунтовує необхідності поєднання формаційного та цивілізаційного підходів у дослідженні історичного процесу; акцентує увагу на тому, що важливим є всебічний розгляд історичної події чи явища, максимальне прагнення до історизму і об'єктивності, розгляд події у її соціально-економічному, суспільно-політичному та культурному розвитку; пропонує вченим визначити, які принципи формаційного і цивілізаційного підходів до історії найбільш об'єктивно вивчають історичний процес; досліджувати історію людства як історію єдиної цивілізації в її розмаїтті й багатогранності.

Ключові слова: цивілізація, цивілізаційний підхід, формаційний підхід, наукова концепція, історичний процес, історіографія.

Автор раскрывает проблему использования украинскими учеными - историками и педагогами цивилизационного подхода в современной украинской историографии, к изучению исторического процесса, преподавания его в высших учебных заведениях и общеобразовательной школе; выявляет закономерности цивилизационного развития и обосновывает необходимость сочетания формационного и цивилизационного подходов в исследовании исторического процесса; акцентирует внимание на том, что важным является всестороннее рассмотрение исторического события или явления, максимальное стремление к историзму и объективности, рассмотрение события в его социально-экономическом, общественно-политическом и культурном развитии; предлагает ученым определить, какие принципы формационного и цивилизационного подходов к истории наиболее объективно изучают исторический процесс; исследовать историю человечества как историю единой цивилизации в ее разнообразии и многогранности; анализирует учебники по истории и использования их авторами цивилизационного подхода.

Ключевые слова: цивилизация, цивилизационный подход, формационный подход, концепция, исторический процесс, историография.

The author reveals the problem of using Ukrainian scholars - historians and teachers of civilized approach in modern Ukrainian historiography, the study of the historical process of teaching it in universities and secondary school; reveals patterns of civilizational development and justifies the need for a combination of formational and civilizational approaches in the study of the historical process; focuses on what is important to a comprehensive review of the historical event or phenomenon, the maximum commitment to historicism and objectivity, consideration of developments in their socio-economic, socio-political and cultural development; It offers scientists to determine what principles formational and civilizational approaches to the history of the most objective study the historical process; explore the history of mankind as the history of a single civilization in its diversity and versatility; analyzes the history books and the use of their authors civilized approach.

Keywords: civilization, civilizational approach, formation approach, the concept of the historical process, historiography.

Постановка проблеми

Зрозпадом Радянського Союзу зняло ся жорстке протистояння національно-державних утворень, передусім, заполітико-ідеологічними параметрами, навпаки, – посилися ідейно-дискурсивні аспекти самоідентифікації держав за цивілізаційною ідентичністю.

Криза радянської ідентичності обумовила пошук Україною нової цивілізаційної ідентичності. 25 років незалежності стали

шляхом до її пошуку і самоідентифікації як українського народу, так і кожного українця. В умовах глобальної перебудови світу українському суспільству необхідно радикально переосмислити фундаментальні проблеми українського культурно-історичного буття з метою подолання рецидивів цивілізаційної залежності від більш владних зовнішньополітичних суб'єктів. В осмисленні свого буття та історичного

шляху українського народу допоможе не лише формаційний, а й цивілізаційний підхід до вивчення історії.

Аналіз актуальних досліджень

Питання використання цивілізаційного підходу до вивчення історичного процесу та викладання його у вищих навчальних закладах та загальноосвітній школі сучасній українській історіографії практично недосліджене. Пов'язано це з тим, що цивілізаційний підхід, не дивлячись на свій тривалий час розвитку в західній історичній науці, в українській історіографії вчені почали використовувати лише на початку 90-х років ХХ століття. Тому для вітчизняних істориків він і сьогодні залишається відносно новим методологічним напрямком. У зв'язку з цим, лише окремі українські вчені прагнуть досягнути цивілізаційний підхід до історії та його значення для історичної науки. На жаль, і серед них є науковці, які вивчаючи цивілізаційний підхід беруться за обґрунтування або європейської сутності України, або східнослов'янської. Так, єдиною концепцією, в якій зроблено спробу відобразити цивілізаційну унікальність України є концепція української етнічної та політичної цивілізації М.І. Михальченка. У роботі здійснено історико-політичний аналіз шляху української регіональної цивілізації. Показані істотні відмінності української і російської регіональних цивілізацій, їх етнічних складових, національних ідей і майбутнього. [1]. Ідеї цієї концепції лягли в основу написання «Цивілізаційної історії України» М.Є. Гореловим, О.П. Моцею та О.О. Рафальським[2].

Автори монографії простежили розвиток протоцивілізацій та цивілізацій, які існували на території сучасної України, з античних часів до виникнення давньоруської цивілізації Київської Русі, її трансформації у складі Литовсько-Польської держави та Речі Посполитої, створення козацької цивілізації і держави доби Богдана Хмельницького, функціонування української цивілізації у

складі Російської імперії, Польщі, Австро-Угорщини, Радянського Союзу та виникнення сучасної української цивілізації доби незалежності.

Проте в широкому загалі переважна більшість вітчизняних істориків, не надає серйозного значення ідеї про цивілізаційну самобутність України, натомість залишаючи цю сферу наукових досліджень для різних історичних містифікацій.

Мета статті

Отже, метою нашої статті є виявлення закономірностей цивілізаційного розвитку та обґрунтування необхідності поєднання формаційного та цивілізаційного підходів у дослідженні історичного процесу. Звідси завдання полягає у виявленні необхідності використання формаційного та цивілізаційного підходів в історичних дослідженнях та у викладанні історії у вищих навчальних закладах та середній загальноосвітній школі.

Виклад основного матеріалу

Самоідентифікація і усвідомлення свого місця в суспільстві та нашої країни в світі, як ми переконалися, це довгий і складний шлях. Сьогодні ми маємо три покоління українців, які зовсім по-різному усвідомлюють себе. Це покоління, що народилося і сформувалося у СРСР, покоління, яке формувалося в умовах тоталітарного режиму, а реалізувати себе мусить в сучасному світі і, третя категорія громадян – це молодь, яка, як виявилось, є найбільш свідомою частиною нашого суспільства, яка мислить більш глобально, формує нові цінності й пріоритети.

Молодь це майбутнє держави, тому від її діяльності та усвідомлення власної ідентичності залежить подальший розвиток не лише української держави, а світу загалом. Це покоління усвідомлює, що необхідно впроваджувати нові концептуальні підходи до розуміння перспектив розвитку людства; пріоритетності розвитку творчого потенціалу людської особистості; формування нового світогляду і світопорядку, створення єдиного механізму регулювання взаємовідносин на глобальному рівні; об'єднання зусиль і ресурсів людства для

розв'язання глобальних проблем і розвитку єдиної людської цивілізації.

Зважаючи на це, історики – науковці чи педагоги, досліджуючи історичний процес повинні розуміти, що накопичений людством досвід духовного освоєння історії при всій відмінності світоглядних і методологічних позицій виявляє багато загальних рис. Історія розглядається як процес, який розгортається в реальному просторі і часі. Він протікає в силу певних причин. Ці причини, де б їх не шукати, є факторами, що зумовлюють рух історії і її спрямованість.

Вже на ранніх етапах осмислення шляхів і доль різних країн і народів, локальних чи регіональних цивілізацій і конкретних національних товариств виникає проблематика, пов'язана з тим чи іншим розумінням єдності історичного процесу, унікальності і своєрідності кожного народу, кожної культури.

Отже, історія завжди осмислюється під сильним впливом соціокультурних чинників. Першорядну роль зазвичай грала національно-державна, соціально-класова та культурно-цивілізаційна орієнтація мислителів. Як правило, загальнолюдське начало виступало в специфічній (національній тощо) формі. Також необхідно врахувати умови, в яких втілювали свій творчий шлях мислителі й особистісні особливості.

У цілому, сьогодні визначилися два методологічних підходи. Один – моністичний, інший – цивілізаційний або плюралістичний. В рамках першого виділяються дві концепції – марксистська і теорія постіндустріального суспільства. Марксистська концепція пов'язана з визнанням способу виробництва в якості основної детермінанти суспільного розвитку і виділенням на цій основі певних стадій або формацій (звідси інша її назва – формаційна); концепція постіндустріального суспільства висуває в якості основної детермінанти технічний фактор і розрізняє в історії три типи суспільств: традиційне, індустріальне, постіндустріальне (інформаційне) суспільство.

На підставі цивілізаційного підходу виділяється безліч концепцій, побудованих на різних засадах, чому його і називають плюралістичним. Корінна ідея першого підходу – єдність людської історії та її прогрес у формі стадіального розвитку. Корінна ідея другого – заперечення єдності історії людства і його прогресуючого розвитку.

Вчення Маркса про суспільство в його історичному розвитку носить назву "матеріалістичне розуміння історії". Основними поняттями цього вчення виступають суспільне буття і суспільна свідомість, спосіб матеріального виробництва, базис і надбудова, суспільно-економічна формація, соціальна революція. Суспільство являє собою цілісну систему, всі елементи якої взаємопов'язані і знаходяться у відносинах суворої ієрархії. Основою суспільного життя або фундаментом суспільства виступає спосіб виробництва матеріального життя. Він обумовлює "соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість"[3, с. 72].

Цивілізаційний підхід до вивчення історії пропонує нам іншу схему дії особистості та суспільства в цілому. А саме: спочатку формується ідея окремої особистості потім суспільства, відповідно до неї з'являється розуміння форми буття, методи та засоби (у тому числі й матеріальні) завдяки яким можна цю ідею реалізувати. Особистість свідомо визначає траєкторію своєї діяльності і усвідомлює чого вона прагне. А це означає, що виробничі відносини є важливою складовою розвитку будь якого суспільства, але не є основним чинником реалізації ідеї.

Таким чином в основі діяльності і розвитку людства і кожної особистості зокрема лежить її розуміння своєї ролі у суспільстві, усвідомлення свого шляху.

Але формаційний підхід правильно визначає важливість виробничих відносин у житті людини і людства загалом. Вони впливають на всі сфери життя – на економічну, політичну й духовну. І навпа-

ки: соціальний статус і духовні цінності впливають на входження людини у виробничі відносини.

Що стосується цивілізаційного підходу, то необхідно спочатку зрозуміти, що ж таке цивілізація і як ми маємо дивитися на розвиток людства – як на розвиток однієї цивілізації в її єдності чи як на розвиток окремих локальних чи регіональних цивілізацій.

На жаль, у більшості праць сучасних українських і зарубіжних науковців можна побачити як вони старанно намагаються поділити світ на дрібні «цивілізації». Які тільки назви для них не вигадують: материнські, локальні, регіональні та інші. І кожен народ, або як зазначав у своїх працях відомий російський вчений М.Я. Данилевський – культурно-історичні типипретендує називатися цивілізацією[4, с. 58-61]. У цьому контексті варто спробувати зрозуміти, що ж таке цивілізація і чому науковці ідентифікують її з культурою, культурно-історичним типом.

Цивілізаційний підхід заснований на ключовому понятті «цивілізація», яке трактується по-різному.

На думку відомого німецького філософа Освальда Шпенглера цивілізація – це певна стадія у розвитку локальних культур. Історія людства представлена в ній як історія восьми культурно-історичних типів (цивілізацій), кожен з яких зростає на основі власного способу переживання життя, повністю замкнутий і позбавлений яких-небудь можливостей культурної спадкоємності. Він порівнює розвиток єгипетською, індійською, китайською, греко-римською, візантійсько-, російсько-сибірською культур. На його думку, цивілізація це світове місто, де процеси омасовлення проникають у всі сфери людського життя. Він вважав, що різниця у шляху розвитку кожного культурно-історичного типу веде до світових воєн, мета яких глобальне панування переможця, у якому він бачить вищий сенс існування власної цивілізації.

Знаменитий американський етнограф Льюїс Морган вважав, що Цивілізація - це ступінь історичного розвитку[5, с. 24].

Разом із ним Ф. Енгельс, О. Тоффлер дивилися на цивілізацію як на відрізок історичного шляху людства до наступу комунізму. На історію дивилися як на всесвітньо-історичний процес на основі висхідного руху, що виникає в ході діалектичної взаємодії матеріальних продуктивних сил і виробничих відносин[6, с. 58-78.].

Розвиток світової історії представлявся як послідовна зміна руху від першого безкласового суспільства (первіснообщинного устрою) через класове (рабовласництво, капіталізм) до нового безкласового комунізму. Затверджувалася непорушність дії основного закону історичного розвитку зміна формацій, яка відбувається шляхом революцій. Поняття формація в марксизмі основоположне. Формація це теоретичний образ, певна схема розвитку суспільства, що відсікає конкретні його прояви. Формаційний підхід до історії пояснює всі історичні явища і процеси дією переважно одного чинника економічного. У соціальній історії він виявляється як боротьба класів, в історії культури як боротьба ідеологій.

І в той же час у концепції Маркса і Енгельса формаційний підхід не заперечував активну, творчу роль самої людини у всесвітньо-історичному процесі. Ще в 1844 р. в роботі "Святе сімейство" вони писали: «Історія не робить нічого, вона не володіє ніяким неосяжним багатством, вона не б'ється ні в яких битвах! Не історія, а саме людина, справжня жива людина ось хто робить все це, всім володіє і за все бореться. Історія не є якась особлива особа, яка користується людиною як засобом для досягнення своїх цілей. Історія не що інше, як діяльність людини, яка втілює власні цілі»[7].

У 80-90-і рр. ХХ в. продовжують з'являтися теорії і концепції, які дають де-що спрощену і обмежену схему цивілізаційного розвитку. Як і раніше експлуатується чинник відносної самостійності сучасного, прискорення і ускладнення технічного прогресу. Великий інтерес викликала концепція третьої хвилі американського соціолога А. Тоффлера (1928). У книзі Третя хвиля, що вийшла в

1980 р. Ним запропонована наступна загальноісторична схема, де показано три хвили цивілізаційного розвитку. В основі третьої хвили, тобто суспільства майбутнього, лежить особливий принцип розвитку: зростання. Шлях переходу до нього Тоффлер бачить в гуманізації всіх сфер життя сучасної людини на основі повсюдного впровадження новітньої комп'ютерної техніки, яке дозволить перейти до максимально індивідуального обслуговування. Разом з тим, він відмовляється застосовувати термін інформаційне суспільство, який все-таки після виходу його книги став вельми популярним [8].

Створені в останні десятиліття схеми, концепції і теорії історичного розвитку з'явилися тоді, коли інформаційна революція і новітні високі технології стали реальністю. Комп'ютеризація визначає новий цивілізаційний поворот. Інформаційні процеси, зачіпаючи всі сторони, формують принципово іншу систему життєдіяльності нашого суспільства, її контролю і вдосконалення. Все частіше зустрічається таке поняття як інформаційне суспільство.

На думку А. Тойнбі, у виникненні цивілізацій об'єднуючу роль відіграють світові релігії вони є вищими цінностями і орієнтирами історичного процесу. Та цивілізація, що виявляє зростання і прогрес – відмічена духом солідарності. Більшість суспільства добровільно слідує за творчою меншістю. У період розпаду цивілізації відбувається відчуження більшості від меншості. Надлом цивілізації веде до внутрішньої нестабільності в суспільстві, до зростання соціальної напруженості. Суспільство не здатне справитися з викликом і цивілізація гине. Стадія надлому характеризується нестачею творчої сили у творчої меншості, відмовою більшості наслідувати їх. На його думку, цивілізації самі ведуть себе до загибелі. Єдиний їх порятунок – стати на шлях перетворення. Основна теза А. Тойнбі зводиться до того, що історії всіх цивілізацій не можуть бути поставлені в один ряд [9, с. 241].

Сучасні вчені виділяють наступні ознаки цивілізації:

- спільність фундаментальних основ ментальності (тут поняття "ментальності" переважно тлумачиться як світоглядно-психологічна настанова до діяльності, що, на наш погляд, переважно ототожнюється з поняттям "національний характер");

- спільність і взаємозв'язок історико-політичної долі й економічного розвитку;

- взаємопереплетення культур;

- наявність сфери спільних інтересів та спільних завдань з точки зору перспектив розвитку.

Розглядати історичний розвиток людства через призму цивілізаційного розвитку почали вчені Школи аналіз, зокрема: Марк Блок та Люсьєн Февр. Вони пропонували замінити класичну «історію – оповідь» «історією – проблемою». Лінія Блока полягала у вивченні соціальної історії, лінія Февра: вивчення історії цивілізацій.

На думку європейських і російських вчених, в основі «цивілізаційного» підходу до історії лежить кілька розрізнених теорій – Г.Рюккерта, Н.Я.Данилевського (XIX століття), О. Шпенглера (поч. XX століття), А. Тойнбі (сер. XX століття), – суть яких зводиться до того, що вся людська історія може бути розділена на кілька абсолютно автономних утворень, кожне з яких має свою самостійну історію. Ці автономні утворення - культурно-історичні типи, локальні цивілізації, культури - виникають, розвиваються і гинуть; на зміну їм приходять нові, здійснюючи свій історичний цикл. Таким чином, поступального розвитку єдиної історії «цивілізаційний» підхід не передбачає, що не передбачає взагалі наявності всесвітньо-історичного процесу, або всесвітньої історії взагалі. Головний історичний метод, яким користується «цивілізаційний» підхід - порівняльно-історичний (компаративістський). Підставою для виділення особливої цивілізації зазвичай виступає її культурна спільність, але оскільки більш чіткого критерію запропонувати в цьому сенсі неможливо, то кожен з «цивілізаціоністів» - теоретиків пропонував свій набір цивілізацій.

Так, така думка має право на існування, але є й інша точка зору. Думаю потрібно дивитися на розвиток людської спільності нашої планети як на єдину цивілізацію і загальний цивілізаційний процес для всіх. Ця думка зовсім не нова, відомий усьому світові український вчений **Володимир Іванович Вернадський, сформувавши теорію розвитку і функціонування ноосфери «Ноосфера» ("ноос" - грецькою означає розум, дух), стверджував, що саме розумна діяльність людини стає вирішальним фактором її розвитку і це твердження стало глобальним імпульсом, який дав світові і планеті Доктрину життя і розвитку сучасної людської цивілізації – Ноосферної духовно-екологічної конституції людства (Ноо-Конституції).**

«Людство, взяте в цілому – писав Вернадський – стає могутньою геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільного мислячого людства як єдиного цілого»[10, с. 17].

У другій половині ХХ століття російські вчені дійшли висновку, що «цивілізаційний» підхід до вивчення історії є «Науково неспроможний». Зрозуміло, формаційний підхід підходив радянським ідеологам якнайкраще.

Насправді і в формаційному і в цивілізаційному підході є багато позитивного у вивченні історичного розвитку людства, проблема в тому, що ми неспроможні мислити масштабно, нам необхідна якась теорія чи підхід, де будуть готові рецепти як і що, ну, а якщо не підходить, то воно «неспроможне».

Сьогодні у світовій науці вчені користуються поняттям цивілізація, припускаючи різні його значення, але, як правило, не маючи на увазі свою прихильність до «цивілізаційного» підходу.

В українському освітньому просторі стала популярною модернізація теоретичної складової шкільних підручників історії. Тому більшість видавничих каталогів з анотаціями на підручники з історії заявляють про застосування порівняльно-історичного методу і

«цивілізаційного» підходу як про «єдино вірний» у слові сучасної історичної науки. Але нездатність «цивілізаційного» підходу стати справжнім теоретичним каркасом історичного знання, запропонувати адекватний понятійний апарат для вивчення історії як єдиного закономірного процесу призвела до того, що автори підручників просто змушені доповнювати концептуальні засади курсів іншими теоріями, що неминуче обертається теоретичним еkleктизмом, згубним для історичної науки.

Актуальність застосування цивілізаційного підходу призвела до великого інтересу до соціальної історії та історії повсякденності, зокрема. Історія повсякденності стала знаходити своє відображення як в наукових монографіях, так і в шкільних підручниках. Ідея створення «тотальної» історії визначила появу замальовок побуту історичних епох, спроб передати думки і почуття окремої людини на сторінках навчальних посібників. Розповіді про культуру перестали бути таким собі «доважком» до соціальної історії, а опинилися рівноправною частиною багатьох нових підручників.

У дусі оголошеного політичного плюралізму був легітимізовано принцип проблемності при викладі історії. Можливість самостійно інтерпретувати історичну подію, а не тільки вивчати єдино вірну його оцінку з'явилася не тільки у авторів підручників, а й у самих учнів, яким на сторінках посібників почали пропонувати матеріал для самостійних роздумів – документи, уривки з художніх творів, висловлювання істориків та інше.

Лінія всесвітньої історії для основної школи налічує п'ять книжок - з історії стародавнього світу для шостих класів (2), середніх віків для сьомих класів (9), за новою історії для восьмих (4) і дев'ятих (9) класів і новітньої історії зарубіжжя для десятих (3) й одинадцятих (3) класів. Офіційні міністерські переліки навчальної літератури дозволяють виділити як мінімум три альтернативних навчально-методичних ліній з всесвітньої історії для загальноосвітніх установ.

Що стосується змістовних ліній цих підручників та цивілізаційного підходу, то потрібно сказати про два моменти:

Перший – більшість авторів, які пишуть ці підручники взагалі не мають відношення до дослідження того періоду, про який пишуть, звідси й якість підручників. Тільки окремі підручники мають за батьків науковця-дослідника та педагога. Це прекрасний тандем – науковець бачить весь історичний процес і той період про який пише, педагог володіє методами і технологіями, завдяки яким цей матеріал можна пропонувати школярам.

Другий момент. Наші підручники з історії пишуться, скоріше з формаційно-країнознавчим підходом, ніж з цивілізаційним.

У змісті всесвітньої історії події, що сталися в Україні повинні не просто згадуватися, а необхідно показати, під впливом яких факторів світової історії вони відбулися. Наприклад, чому розпочався національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 1848—1849 рр. Як «Весна народів» та революція 1848—1849 рр. вплинула на населення західноукраїнських земель. Чому ми продовжуємо називати цей регіон

ЛІТЕРАТУРА

1. Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Монография. – К.: ИПиЭНИ имени И.Ф. Кураса НАН Украины, 2013. – 340 с.

2. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. (Нариси). – К.: ТОВ УВПК "ЕксОб", 2006. – 632 с.

3. Философия истории. Под ред. Панарина А.С. – М.: Гардарики, 1999. – 432. – С. 294.

4. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. — М.: ИЦ «Древнее и современное», 2002. — 550 с.

5. *Морган Л. Г.* Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. — Л., 1935. — 386 с. <http://www.pseudology.org/Sex/MorganLG/DrevneeObshestvo2.pdf>.

Західноукраїнські землі, якщо в них є конкретні адміністративно-територіальні назви.

Або навпаки: як події, що відбулися в Україні вплинули на історичний процес у Європі та інших країнах. Так, варто розглядати, яке значення мала перемога польських та українських військ над турецькою армією під Віднем у 1683 р., як це вплинуло на політичний та соціальний статус козацтва у Польщі та інше.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Отже, важливим є всебічний розгляд історичної події чи явища, максимальне прагнення до історизму і об'єктивності, розгляд події у її соціально-економічному, суспільно-політичному та культурному розвитку. Вченим необхідно визначити, які принципи формаційного і цивілізаційного підходу до історії найбільш об'єктивно вивчають історичний процес; досліджувати історію людства як історію єдиної цивілізації в її розмаїтті й багатогранності; у викладанні історії у вищій та середній школі використовувати як формаційний, так і цивілізаційний підхід.

6. Маркс К., Энгельс Ф.; Избранные произведения. В 3-х т. Т. 3. — М.: Политиздат, 1986, — 639 с. Сочинения К. Маркса и Ф. Энгельса, изд. 2, т. 21, с. 28-178.

7. К. Маркс. Святое семейство, или Критика критической критики. Против Бруно Бауэра и компании. Сентябрь - ноябрь 1844 г. Здесь публикуется по кн.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе. т. 2, сс. 3 - 230. <http://www.rummuseum.ru/portal/node/2640>.

8. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / [Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др.]; НАН Украина под ред. Ю. Н. Пахомова. - К.: Наук. думка, 2002. - 632 с.

9. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / [Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В.

Павленко и др.]; НАН Украина под ред. Ю. Н. Пахомова. - К.: Наук. думка, 2002. - 632 с.

10. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление/Отв. ред. А.Л. Яншин. — М.: Наука, 1991. — 270 с.

LITERATURA

1. Му`хал`chenko N. Ukray`nskaya re-gy`onal`naya sy`vy`ly`zacy`ya: proshloe, nas-toyashhee, budushhee. Monografy`ya. – K.: Y`Py`ЭNY` y`meny` Y`.F. Kurasa NAN Ukray`ны, 2013. – 340 s.

2. Goryelov M.Ye., Мочуа О.Р., Rafal`s`ky`j O.O. Cy`vilizacijna istoriya Ukrayiny`. (Nary`sy`). – K.: TOV UVPK "EksOb", 2006. – 632 s.

3. Fy`losofy`ya y`story`y`. Pod red. Panary`na A.S. – M.: Gardary`ky`k, 1999. – 432. – S. 294.

4. Dany`levsky`j N. Ya. Rossy`ya y`Evropa. — M.: Y`Cz «Drevnee y`sovremennoe», 2002. — 550 s.

5. Morgan L. G. Drevnee obshhestvo y`ly`y`ssledovany`e ly`ny`j chelovecheskogo progressa ot dy`kosty` cherez varvarstvo k sy`vy`ly`zacy`y`. — L., 1935. — 386 s. http://www.pseudology.org/Sex/MorganLG_DrevneeObshestvo2.pdf.

6. Marks K., Энгел`s F.; Y`zbrannye proy`zvedeny`ya. V 3-x t. T. 3. — M.: Poly`ty`zdat, 1986, — 639 s. Sochy`neny`ya K. Marksa y` F. Энгел`sa, y`zd. 2, t. 21, s. 28-178.

7. K. Marks. Svyatoe semejstvo, y`ly`Kry`ty`ka kry`ty`cheskoj kry`ty`ky`. Protv` Bruno Bauэра y` kompany`y`. Sentyabr` - noyabr` 1844 g. Zdes` publy`kuetsya po kn.: K. Marks y` F. Энгел`s. Sochy`neny`ya. Y`zdany`e vtoree. t. 2, ss. 3 - 230. <http://www.rummuseum.ru/portal/node/2640>.

8. Cy`vy`ly`zacy`onnye modely`sovremennosty` y` y`x y`story`chesky`e korny` / [Yu. N. Paxomov, S. B. Kgymsky`j, Yu. V. Pavlenko y` dr.]; NAN Ukray`na pod red. Yu. N. Paxomova. - K.: Nauk. dumka, 2002. - 632 s.

9. Cy`vy`ly`zacy`onnye modely`sovremennosty` y` y`x y`story`chesky`e korny` / [Yu. N. Paxomov, S. B. Kgymsky`j, Yu. V. Pavlenko y` dr.]; NAN Ukray`na pod red. Yu. N. Paxomova. - K.: Nauk. dumka, 2002. - 632 s.

10. Vernadsky`j V.Y`. Nauchnaya mysl` kak planetnoe yavleny`e/Отв. ред. А.Л. Яншы`н. — М.: Наука, 1991. — 270 с.